

эллинистические рельефные кубки из Мирмекия.— КСИА АН СССР, вып. 95, 1963, с. 107—111; В. С. Забелина. Вказ. праця, с. 119—123; М. А. Наливкина. Кубок из Тиритаки с изображением подвигов Геракла.— МИА, № 85, М., 1958, с. 316.
²⁰ И. Г. Щурга я. Позднеэллинистические рельефные кубки из Мирмекия.

А. С. РУСЯЕВА

(Киев)

Рельефные изображения Диониса и Ариадны на сосудах из Ольвии

Резюме

Статья посвящена публикации небольшой группы керамики с рельефными изображениями, которые стилистически и в сюжетном отношении близки между собой. Супружеская пара Дионис и Ариадна были очень популярны в разных видах аптического искусства и литературы эллинистического и римского периодов. Проявилось это и на различных образцах пергамской рельефной керамики, найденной при раскопках Ольвии. Эта керамика указывает не только на торгово-экономические связи между Ольвией и Пергамом, но и представляет оригинальные изображения Диониса и Ариадны с их многочисленными атрибутами.

В. М. ЗУБАР

(Київ)

Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі

Могили, де знайдено кістяки з деформованими черепами, становлять невелику в процентному відношенні, але цікаву групу поховань некрополя Херсонеса. Аналіз поховальних споруд, обряду, інвентаря з цих могил дає відомості, які допомагають реконструювати історію міста в пізньоантичний період. За цими даними можна виділити добре простежувану групу прийшлого населення пізньоантичного Херсонеса.

Згадані поховання вивчено не повністю. Коротко їх розглядає Є. В. Жиров¹. Проте його цікавить не інтерпретація останніх, а тільки походження звичаю деформації голови, який він датує першими сторіччями нашої ери. На його думку, такі поховання є готськими². А. Л. Якобсон вважав, що цей звичай поширився у Херсонесі тільки в III—IV ст., а для пізнішого часу не характерний³. З численними застереженнями він відносить могили з деформованими черепами до пам'яток сармато-аланського типу⁴.

Як бачимо, це питання ще не розв'язане. Жоден з названих авторів не дав повного зведення виявлених у Херсонесі поховань з деформованими черепами. В статті узагальнено наявні матеріали, визначено час проникнення носіїв цього звичаю у місто та їх етнічну належність.

У Херсонеському некрополі виявлено 44 поховальних споруди, де містилося 87 кістяків з деформованими черепами. Вони відкриті у 18 склепах, у 19 земляних і 5 підбійних могилах⁵. Інколи такі кістяки знаходили у поховальних спорудах більш раннього періоду. Один з них був у черепичній гробниці елліністичного часу, другий — у плитовій могилі I ст. н. е.⁶ У деяких склепах кістяки з деформованими черепами було покладено на місце раніших поховань⁷.

У Херсонесі переважала лобно-потилична деформація черепа, коли тиск циркулярної пов'язки розподілявся по колу, яке проходило через лоб і потилицю. Іноді помітні заглиблення, що виникли від тиску такої кругової пов'язки. Окремі черепи являють собою рідкісні варіанти де-

формації⁸. Як свідчить документація розкопок, більшість кістяків лежала на спині з витягнутими вздовж тулуба руками. Тільки в двох випадках руки померлих покладені на таз або груди, що, як зазначають деякі дослідники, характерно для сарматського поховального обряду⁹. Орієнтацію вдалося простежити тільки в 15 кістяків: пн.— 1, пн., пн.-сх.— 3, пн.-зх.— 1, пн.— сх.— 1, пд— 3, пд.-сх.— 1, пд., пд.-зх.— 1, пд.-зх.— 1, зх.— 1, пн.-зх., зх.— 1, пн., пн.-сх.— 1.

Мабуть, число кістяків з деформованими черепами, орієнтованих на північ і південь, було значно більшим. Про це є непрямі вказівки у звітах. Наприклад, описуючи могили № 98, 104, 126, автор досліджень зазначає, що більшість поховань у цьому районі орієнтована на північ. Могила № 390 спрямована з півночі на південь, а в склепі № 900 з входом, орієнтованим на схід, знайдено кістяк з деформованим черепом на задній ніші — лежанці, розташованій проти входу¹⁰.

Серед всіх описуваних тут поховальних споруд більш-менш точно можна датувати 21. Щоб визначити час появи в Херсонесі племен, яким властивий звичай деформації голови, слід звернутися до поховань, датованих на підставі монет та інвентаря. Ряд згаданих споруд (головним чином, склепи і підбійні могили) використовувався як сімейні усипальниці досить довго. Виходячи з цього, можна встановити початок і кінець їх функціонування. Частина поховань датується в межах століття (див. табл.).

Таблиця

Датування	II ст. н. е.	III ст. н. е.	IV ст. н. е.	V ст. н. е.
за ранніми датами	3	3	7	—
за пізніми датами	—	3	3	7
в межах століття	1	3	3	1

Найраніші з них належать до середини II ст. н. е.¹¹ Як правило, монет цього часу небагато¹². У всіх поховальних спорудах їх знаходили разом з пізнішими матеріалами. Частина поховань (в основному склепи), де виявлено деформовані черепи, датується другою половиною IV — початком V ст., а найпізніший склеп № 797, за монетою Льва I (457—474 pp.) та інвентарем, — другою половиною V ст.¹³ Інвентар могили в цілому херсонеський, характерний для некрополя міста перших століть нашої ери. Він представлений посудом різних типів і форм, світильниками, прикрасами. У двох похованнях виявлені предмети із зображенням християнських символів¹⁴.

Серед цього, здебільшого херсонеського, інвентаря можна виділити речі, характерні для сарматів, зокрема дзеркала-підвіски як цілі, так і розбиті з ритуальною метою¹⁵. Сюди ж слід зарахувати і гривню, знайдену в одному похованні разом з деформованим черепом¹⁶. Шийні гривні також трапляються у сарматських могильниках¹⁷. Про появу сарматів серед населення міста свідчить і ліпний посуд та деякі типи прикрас. Цікаву ліпну посудину виявлено в могилі з деформованим черепом¹⁸. За своєю формою вона нагадує жбани з ручками з розкопок городища Алма-Кермен, які Т. М. Висотська пов'язує з сарматами¹⁹. Для пізньосарматських поховань характерна поява грубої ліпної кераміки. Серед прикрас слід відзначити знайдені разом з деформованими черепами сережки з бочкоподібними потовщеннями внизу і кіпцями, які не сходяться²¹. Такі сережки неодноразово виявляли у різних поховальних спорудах херсонеського некрополя²². Прямі аналогії до цих знахідок є в могильнику Суук-Су, в нижньому шарі якого містилися поховання з деформованими черепами, а також в могильниках Північного Кавказу²³.

Слід звернути увагу і на браслети з тупими, плоскими і незімкнутими кінцями, що, на думку А. Л. Якобсона, характерні для раннього середньовіччя²⁴. Цей висновок потребує уточнення. В некрополі Херсонеса згадані прикраси знаходили разом з деформованими черепами і монетами другої половини IV ст. н. е.²⁵ Очевидно, такі браслети належать до більш раннього періоду. Доказом цього є знахідка аналогічних речей у могильниках південно-західного Криму разом з матеріалом II—III ст. н. е.²⁶ Аналогії наявні також в могильнику Суук-Су і в некрополях Північного Кавказу²⁷. Описані браслети були знайдені в похованнях сармато-аланського типу. Отже, можна припустити, що ці прикраси потрапили до Херсонеса разом з появою тут сарматів.

Про сарматську належність кістяків з деформованими черепами свідчать і деякі риси поховального обряду. Наприклад, у склепі № 62 у одного з похованих ноги були схрещені²⁸. Аналогічна поза простежується в сарматських похованнях Криму²⁹. В одному випадку кістяк з деформованим черепом був посипаний вуглинками, в другому — ніша, де лежав похований, містила залишки рослинної підстилки³⁰. Звичай посипати небіжчика вуглинками і застосовувати при похованні рослинні підстилки властивий сарматам³¹. Крім того, про саме таку етнічну належність похованих в одному з херсонеських склепів свідчить звичай класти під голову похованого кам'яну «подушку». Дерев'яні «подушки» знайдено в сарматських могильниках Заволжя³².

Таким чином, етнічна належність кістяків з деформованими черепами зараз не викликає сумнівів. Ця традиція, що виникла у сарматів на середньому етапі розвитку їхньої культури (I ст. до н. е. — II ст. н. е.), набула значного поширення у пізньосарматський час (II—IV ст. н. е.), як показують археологічні та антропологічні (зокрема, краніологічні) матеріали³³. Деякі вчені вважають деформацію голови характерною ознакою сарматського племені алашів³⁴.

Поява поховань з деформованими черепами в некрополі Херсонеса та інших античних міст Північного Причорномор'я має тісний зв'язок з проникненням до складу населення цих центрів сармато-аланського елемента. Цей висновок підтверджує і антропологічне порівняння деформованих черепів з Керчі та Поволжя³⁵. Поховання такого типу були виявлені в Ольвії, Пантікапеї, Фанагорії, Танаїсі³⁶.

Розкопки свідчать, що більшість кістяків лежала головою на північ або південь з невеликими відхиленнями (табл. I). Відомо, що у сарматів у II—IV ст. н. е. починає переважати північна орієнтація, але, як і в попередній період, ще часто померлих клали головами на південь³⁷. Таким чином, північну і південну орієнтацію ми можемо розглядати як сарматську рису. Цьому не суперечить поховальний обряд та інвентар розглянутої групи могил.

Слід зазначити, що в могильниках південно-західного Криму, де виявлено сліди сарматів, інвентар аналогічний херсонеському. Здебільшого це предмети античного імпорту, які в перші століття нашої ери заповнили місцеві ринки. Винятком, як і в херсонеських похованнях, є ліпна кераміка й окремі речі, характерні для сарматської культури³⁸.

Проведені підрахунки (табл.) дають підстави для висновку, що звичай деформації голови з'явився у Херсонесі не раніше середини II ст. н. е. і особливо поширився в III—IV ст. н. е. (проте випадки деформації черепів відомі й пізніше). Його принесли в Херсонес, як показує аналіз поховального обряду та інвентаря, представники сармато-аланських племен. Сармати проникли сюди не раніше середини II ст. н. е., а масовий прихід їх слід віднести до III—IV ст. У цей же період у Херсонеському некрополі з'являються підбійні могили. Вони теж підтверджують проникнення до міста сарматського елемента.

Отже, вивчення могил, де знайдено кістяки з деформованими черепами, свідчить, що, незважаючи на значний вплив античної цивілізації, сармати в межах Херсонеса зберігали деякі специфічні риси своєї культури.

¹ Е. В. Жиров. Об искусственной деформации головы.—КСИМК, вып. 8. М., 1940, с. 86.

² Там же, с. 86—88.

³ А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес.—МИА, № 63. М., 1959, с. 256—260.

⁴ Там же, с. 258.

⁵ ОАК за 1891. СПб., 1893, с. 139, № 5; ОАК за 1892 г. СПб., 1894, с. 105, № 98, 104; 106, № 126; ОАК за 1893 г. СПб., 1895, с. 63, № 343; 64—65, № 353; 73, № 427; ОАК за 1894 г., 1896, с. 66, № 467—470; 67, № 483; 70, № 506; ОАК за 1896 г., 1898, с. 176, № 620; 196, № 797; ОАК за 1897 г., 1900, с. 118, № 900 та ін.; К. К. Косцюшко-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г.—ИАК, вып. 25. СПб., 1907, с. 96, № 1960; Р. Х. Лепер. Дневник раскопок Херсонесского некрополя (1908—1910).—Хсб., вып. II. Севастополь, 1927, с. 211, № 3; 217, № 47; 217—218, № 48; А. К. Тахтай. Раскопки Херсонесского некрополя в 1937 г.—Хсб. вып. IV. Симферополь, 1948, с. 21, № 5.

⁶ ОАК за 1891 г., с. 139, № 5; ОАК за 1893 г., с. 68, № 390.

⁷ ОАК за 1897 г., с. 118, № 900; А. К. Тахтай. Вказ. праця, с. 31, склеп I.

⁸ Е. В. Жиров. Вказ. праця, с. 86; Г. Д. Белов. Западная оборонительная стена и некрополь возле нее.—МИА, № 34, 1953, с. 253, рис. 24.

⁹ Н. И. Репников. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908 г.—Хсб., вып. II, с. 159, № 2586, 2587; К. Ф. Смирнов. Сарматские погребения Южного Приуралья.—КСИМК, вып. 22. М., 1948, с. 82; Д. С. Раевский. Скифы и сарматы в Неаполе Скифском.—ПСА. М., 1971, с. 148; Т. Н. Высотская. Поздние скифы в юго-западном Крыму. К., 1972, с. 92—93; М. И. Вязьмитина. Золотобалковский могильник. К., 1972, с. 166.

¹⁰ ОАК за 1892 г., с. 20; ОАК за 1893 г., с. 68; ОАК за 1897 г., с. 118.

¹¹ Р. Х. Лепер. Вказ. праця, с. 221, № 3; 217—218, № 48; А. К. Тахтай. Вказ. праця, с. 21, № 5; с. 34—36, № 3.

¹² ОАК за 1897 г., с. 118, № 900 (три монети II ст. н. е.); К. К. Косцюшко-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1904 г.—ИАК, вып. 20. СПб., 1906, с. 85—86, № 1595 (одна монета II ст. н. е.) та ін.

¹³ ОАК за 1896 г., с. 196; ОАК за 1897 г., с. 118, № 900; А. К. Тахтай. Вказ. праця, с. 33—34, № 2; Г. Д. Белов. Вказ. праця, с. 246, № 1.

¹⁴ ОАК за 1896 г., с. 176, № 620; Р. Х. Лепер. Дневник раскопок некрополя между западными оборонительными стенами.—Архив державного Херсонесского музею, спр. 97, арк. 5, № 20.

¹⁵ Н. И. Репников. Вказ. праця, с. 154, № 2529; Р. Х. Лепер. Вказ. праця, с. 149, № 221; с. 211, № 3.

¹⁶ ОАК за 1897 г., с. 118, № 900.

¹⁷ К. Ф. Смирнов. О некоторых итогах исследования могильников меотской и сарматской культуры Прикубанья и Дагестана.—КСИМК, вып. 37. М., 1951, с. 157.

¹⁸ А. Л. Якобсон. Вказ. праця, с. 157.

¹⁹ Т. Н. Высотская. Вказ. праця, с. 106, рис. 26, 31—38.

²⁰ И. В. Синицын. Археологические исследования Заволжского отряда (1951—1953).—МИА, № 60. М., 1959, с. 203.

²¹ ОАК за 1893 г., с. 63, № 343; А. К. Тахтай. Вказ. праця, с. 34, № 2; Н. В. Пятшьева. Ювелирные изделия Херсонеса (конец IV в. до н. э.—IV в. н. э.)—Труды ГИМ, вып. 18. М., 1956, с. 46, табл. VIII, 2.

²² ОАК за 1896 г., с. 177, № 662; К. К. Косцюшко-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1902 г.—ИАК, вып. 16. СПб., 1905, с. 102, № 1503; Н. И. Репников. Вказ. праця, с. 150, № 2510; с. 186, № 2544.

²³ Н. И. Репников. Некоторые могильники области крымских готов.—ИАК, вып. 19. СПб., 1906, с. 26, табл. XI, № 2, 5; Н. В. Пятшьева. Вказ. праця, с. 46, прим. 4.

²⁴ ОАК за 1897 г., с. 118, № 900; К. К. Косцюшко-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1904 г., с. 85—86, № 1594; А. Л. Якобсон. Вказ. праця, с. 281.

²⁵ ОАК за 1897 г., с. 118, № 900; К. К. Косцюшко-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1904 г., с. 85—86, № 1595.

²⁶ В. П. Бабенчиков. Некрополь Неаполя скифского.—ИАДК, 1957, с. 127, табл. III, 4; Т. Н. Высотская. Вказ. праця, с. 152, рис. 48.

²⁷ Н. И. Репников. Некоторые могильники области крымских готов, с. 26, 27, табл. IX, 7, 9, 15, 16; А. А. Миллер. Разведки на Черноморском побережье Кавказа в 1907 г.—ИАК, вып. 33. СПб., 1909, с. 91, рис. 21; 22; В. В. Саханев. Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 годах.—ИАК, вып. 56. СПб., 1914, табл. II, 13;

Т. М. Минаева. Археологические памятники на р. Гиляч в верховьях Кубани.— МИА, № 23. М., 1951, с. 281, № 13, рис. 8, 2, 3.

²⁸ Р. Х. Лепер. Дискии раскопок Херсонесского некрополя, с. 199, № 62.

²⁹ Т. М. Высотская. Питання етнічного складу населення південно-західного Криму початку нашої ери.— Археологія, т. XXIII, К., 1970, с. 100; М. И. Вязьмитина. Вказ. праця, с. 166; Т. М. Высотская. Вказ. праця, с. 93.

³⁰ А. К. Тахтай. Вказ. праця, с. 39, № 4; с. 34, № 2.

³¹ К. Ф. Смирнов. Сарматские погребения Южного Приуралья, с. 84; Д. С. Раевский. Вказ. праця, с. 149.

³² Г. Д. Белов. Вказ. праця, с. 253, № 2; И. В. Синицын. Вказ. праця, с. 199.

³³ В. П. Шилов. Калиновский курганный могильник.— МИА, № 60. М., 1959, с. 292; И. В. Синицын. Вказ. праця, с. 202; В. В. Гинзбург и Е. В. Жиров. Антропологические материалы из Кепкельского катакомбного могильника р. Талас Киргизской ССР.— Сборник музея антропологии и этнографии, т. X. М.—Л., 1949, с. 265; В. В. Гинзбург. Этногенетические связи древнего населения Сталинградского Заволжья (по антропологическим данным Калиновского могильника).— МИА, № 60. М., 1959, с. 563, 572; В. В. Фирштейн. Сарматы Нижнего Поволжья в антропологическом освещении.— Антропологические данные к вопросу о Великом переселении народов. Авары и сарматы. Л., 1973, с. 95.

³⁴ К. Ф. Смирнов. О некоторых итогах исследования..., с. 155.

³⁵ В. В. Фирштейн. Вказ. праця, с. 147.

³⁶ Е. В. Жиров. Вказ. праця, с. 85; А. Ашик. Боспорское царство, ч. III. Одесса, 1849, с. 88—90, рис. 213; Г. А. Цветаева. Грунтовой некрополь Пантикапса, его история, этнический и социальный состав.— МИА, № 19. М., 1951, с. 83; II ж. Курганный некрополь Пантикапея.— МИА, № 56. М., 1957, с. 249; В. Д. Блаватский. Раскопки некрополя фанагории, 1938, 1939, 1940.— МИА, № 19. М., 1951, с. 198, № 80; с. 200, № 86—88; с. 205, № 101; Д. Б. Шелов. Танаис и Нижний Дон в первых всках нашей эры. М., 1972, с. 239.

³⁷ Наприклад, у Калинівському могильнику 25% похованих у пізньосарматський час орієнтовано на південь. Див. В. П. Шилов. Вказ. праця, с. 492; К. Ф. Смирнов. Сарматские погребения Южного Приуралья, с. 82; И. В. Синицын. Памятники Нижнего Поволжья скифо-сарматского времени.— Труды Саратовского областного музея краеведения. Археологический сборник, вып. 1. Саратов, 1956, с. 29.

³⁸ Т. Н. Высотская. Вказ. праця, с. 99.

В. М. ЗУБАРЬ

(Киев)

О сарматском элементе в позднеантичном Херсонесе

Резюме

Статья посвящена историко-археологической интерпретации погребений с деформированными черепами, открытых за годы раскопок в Херсонесе. На основании анализа погребальных сооружений, обряда захоронения и инвентаря могил автор делает вывод о том, что обычай деформации головы в Херсонесе был заимствован представителями сармато-аланских племен. Проникновение сарматов в город начинается во второй половине II в. н. э., но наиболее интенсивный их приток относится к III—IV вв. н. э. Появление рассматриваемых погребений в некрополе следует связывать с инфильтрацией сарматов в состав населения Херсонеса.

Е. І. СОЛОМОНІК

(Сімферополь)

Таври і Тавріка

(Про походження етноніма і топоніма)

Етимологія назви таврів, які населяли Крим у давнину, залишається загадковою й не знаходить задовільного пояснення в працях істориків, археологів і лінгвістів. У той же час всі одностайно стверджують, що саме від них походить назва Тавріка і Таврійський півострів.

Оскільки відомості про таврів дійшли до нас з грецьких джерел